

Oprichting van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in Vlissingen in 1769: incident of implicatie?

PETER VAN DRUENEN

Op 9 juli 1919 werd in de vergaderzaal van de Provinciale Staten van Zeeland in Middelburg het 150-jarig jubileum gevierd van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. De bijeenkomst was zeer drukbezocht: naast de directeuren en de leden van het Genootschap waren er burgemeesters, raads- en statenleden, wethouders en gedeputeerden uit heel Zeeland en vertegenwoordigers van wetenschappelijke organisaties in Haarlem, Rotterdam, Utrecht en Limburg. Er waren toespraken namens de gemeente Middelburg, het Provinciaal bestuur van Zeeland en verschillende andere genootschappen. Na afloop van de plechtigheid mocht het hele gezelschap op het plein voor de Statenzaal poseren voor een groepsfoto en was er een receptie en een diner, gevolgd door een concert van het Middelburgs muziekkorps in de tuin van het Schuttershof. Het volgens de *Vlissingsche Courant* met zorg gekozen programma viel voor een deel in het water omdat het die avond regende. Dat laatste werd goedge maakt door de late ontvangst en voorlezing van een koninklijk gelukstelegram. Afzender: koningin-moeder Emma.¹

Voor wie zich anno 2019 bezighoudt met de ontstaansgeschiedenis van het Genootschap, is de inhoud van de twee toespraken namens het genootschap, en dan vooral die van secretaris Klaas Heeringa, interessant. Beide verhalen werden integraal afgedrukt in het gedenkboek dat ter gelegenheid van het jubileum werd uitgegeven en voor een groot deel ook in de *Middelburgsche* en de *Vlissingsche Courant*. Ze geven een gedetailleerd beeld van de wijze waarop het toenmalige bestuur tegen de geschiedenis van het Genootschap aankeek en van de wijze

1 ZB Krantenbank Zeeland (KbZ), *Middelburgsche Courant*, 9 juli, 1919, 5-6; KbZ, *Vlissingsche Courant*, 10 juli 1919, 1-2.

Bestuur en leden na afloop van de herdenkingsvergadering ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen vóór de Statenzaal in de Abdij te Middelburg. Foto: juli 1919, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel III, nr 415.

waarop de beschikbare bronnen werden gebruikt en de feiten geïnterpreteerd. 1919 was in dat verband behalve een jubileumjaar, ook van belang voor de geschiedschrijving omdat er nieuw materiaal beschikbaar was gekomen over het ontstaan van het Genootschap. De in 1911 in dienst getreden archivaris van de gemeente Vlissingen, Henri van Grol, had de hand kunnen leggen op een in de Franse taal gestelde briefwisseling uit 1768 en 1769 tussen twee van de oprichters van het Genootschap: de arts David Henri Gallandat en de predikant van de Waalse Kerk, Samuel Eschauzier.² De documenten waren hem ter beschikking gesteld door een in Zwitserland woonachtige nakomeling van Gallandat. Voorzitter en tevens commissaris van de Koningin in Zeeland, Herman Dijkmeester, huldigde Van Grol vanwege zijn werkzaamheden en zijn bijdrage aan het schrijven van de

2 M.P. de Bruin, *Encyclopedie van Zeeland*. Deel I. Middelburg, 1982, 542-543; P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel VIII, Leiden, 1939, 497; Gemeente Archief Vlissingen (GAV), 237, Stukken afkomstig van oud-archivaris H.G. van Grol; H.G. van Grol, Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen opgericht in 1796. In: *Vlissingsche Courant*. Vlissingen, 17 en 22 september 1938.

oprichtingsgeschiedenis van het Genootschap.³ Voor de details verwees hij naar de toespraak van de secretaris later op de middag, de historicus en rijksarchivaris Klaas Heringa.

Die besteedde inderdaad ruim aandacht aan de briefwisseling en gebruikte deze als basis voor de beantwoording van de vraag waarom het Genootschap werd opgericht in Vlissingen en niet in Middelburg.⁴ Hij citeerde een eerdere voorzitter, Adriaan Fokker, die in 1869 bij het eeuwfeest had gezegd dat er twee factoren van groot belang waren voor de oprichting van een wetenschappelijk genootschap in een bepaalde stad: een breed gedragen wens om kennis op te doen van de geheimen der wetenschap en een zekere welvaart. Die waren zowel in Vlissingen als in Middelburg aanwezig. Heeringa was, nadat hij kennis had genomen van het werk van Van Grol, tot de conclusie gekomen dat zijn probleemstelling kon worden verengd tot de vraag wie de ‘gepruikte heeren’ in Vlissingen in beweging had gebracht. Het antwoord was voor hem eenvoudig: David Henri Gallandat, een Zwitserse arts die zich in 1760 als chirurgijn in Vlissingen had gevestigd. Volgens Heeringa was dat laatste toeval en tevens de belangrijkste reden waarom het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in de havenstad was opgericht.⁵ Terzijde merkte Heeringa op dat de werkelijke oprichting had plaatsgevonden in Middelburg, op 25 januari 1769 in het huis van Adriaan Hurgronje, secretaris van de Zeeuwse Rekenkamer. Deze vergadering werd besloten met een souper dat duurde tot het middernachtelijk uur, waarna de deelnemers in drie koetsen naar Vlissingen werden teruggereden. De spreker betoogde dat de Vlissingse periode nadelig was geweest voor de ontwikkeling van het Genootschap en dat dit in 1919 nog steeds merkbaar was. Hij doelde op het wetenschappelijk gehalte van de organisatie, dat gedurende de Vlissingse periode laag was geweest. Het was meer een oudheidkundige vereniging dan een *Société des sciences* zoals Gallandat het had bedoeld. Pas na de verhuizing in 1801 naar Middelburg kon de echte geschiedenis beginnen: ‘Inderdaad, dat het Genootschap 32 jaren na de oprichting naar Middelburg is overgebracht, duidt reeds aan dat de bodem hier meer kon dragen dan die te Vlissingen. Hier is gewerkt, hier is georganiseerd.’⁶

3 Voor de integrale toespraak van de voorzitter H. Dijckmeester: Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1769-1919. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het anderhalve-eeuwfeest van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg*. Middelburg, 1919, 3-9.

4 Voor de integrale toespraak van de secretaris Klaas Heringa: Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1769-1919, 11-31.

5 Ibidem, 16. Heeringa gebruikt hier het woord ‘toevallig’.

6 Ibidem, 16.

De conclusie van Heeringa, die erop neer kwam dat de oprichting van het Genootschap in Vlissingen een incident was, verdient het om nader te worden onderzocht. Zij was gegrondvest op drie aannames: (1) de komst in 1760 van de initiatiefnemer, de Zwitserse arts David Henri Gallandat, naar Vlissingen was toeval, (2) er waren in Vlissingen onvoldoende randvoorwaarden aanwezig om, zonder de stuwende invloed van een externe factor zoals de komst van een Zwitserse arts, een vruchtbare bodem te creëren voor het ontstaan van een wetenschappelijke organisatie en (3) het Genootschap beschikte gedurende de Vlissingse periode over onvoldoende wetenschappelijk niveau en was vooral een op de regio gerichte oudheidkundige kring.⁷

Het doel van dit artikel is niet het onderuithalen van de gelegenheidstoespraak uit 1919, maar het aan de hand van nieuw en bestaand onderzoek nuanceren van de drie aannames en het daarmee onderbouwen van de stelling dat de oprichting van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in Vlissingen geen incident was zoals Heeringa betoogde, maar een implicatie, een logisch gevolg van eerdere ontwikkelingen.

David Henri Gallandat

De eerste aanname van Heeringa, dat Gallandat de spil was in de oprichting van het Genootschap, werd voor en na 1919 ondersteund door meerdere auteurs. Frederik Nagtglas schreef in 1889 dat de arts al in 1765 plannen zou hebben gehad voor een dergelijke organisatie en dat hij er in 1768 sterk op had aangedrongen de bestaande leesgezelschappen, een wetenschappelijke en een Frans-literaire, samen te voegen tot 'eene maatschappij voor konst en wetenschap'.⁸ De vinder van het nieuwe archiefmateriaal in 1919, Henri van Grol, schreef in 1938 een artikel over de oprichting van het Genootschap waarin hij de stelling van Heeringa bevestigde: het initiatief was eind 1765 genomen door David Gallandat.⁹ Ook de letterkundige Piet Meertens stelde in 1972 onomwonden dat Gallandat de 'stoot gaf tot de oprichting'.¹⁰

In 1985 bewees de cultuurhistoricus Wijnand Mijnhardt in een artikel in *Archief* dat niet David Gallandat, maar Justus Tjeenk in 1765 het initiatief had ge-

7 Ibidem.

8 F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*. II, Middelburg, 1888-1889, 240.

9 Van Grol, *Zeeuwsch Genootschap*, 17 september 1938.

10 P.J. Meertens, Het wonder van Vlissingen. In: *Zeeuws Tijdschrift*, 22-2, Middelburg, 1972, 64.

nomen.¹¹ Dit nam de auteur drie jaar later over in zijn proefschrift over culturele genootschappen in Nederland tussen 1750 en 1815.¹² Tjeenk was op 21 april 1765 in Vlissingen komen wonen als predikant van de Presbyteriaanse Gemeente. In juli was hij lid geworden van de toen net opgerichte Franse leessociëteit, waarvan David Gallandat, naast de hervormde predikant Jan Jacob Brahé en de boekhouder, reder, schepen en dichter Jean Guépin een van de initiatiefnemers was.¹³ Mijnhardt maakte gebruik van de handgeschreven bestuursnotulen uit 1769 waarin werd teruggekeken op de oprichtingsjaren. Hieruit bleek dat Tjeenk op 30 oktober 1765 tijdens een vergadering van de leessociëteit het idee had geopperd om in Vlissingen een genootschap op te richten naar analogie van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, opgericht in 1752 in Haarlem.¹⁴ Bij deze vergadering was ook Gallandat aanwezig. In januari 1767 was Tjeenk zover met de voorbereidingen voor een wetenschappelijk genootschap dat hij een voorlopig bestuur kon aanstellen. In eerste instantie waren dat, naast Tjeenk zelf, Brahé, de Vlissingse oud-burgemeester Isaac Winckelman en de raad Paul Changuion. Een maand later werd dit gezelschap aangevuld met Gallandat, die de functie van thesaurier ging vervullen. In een voetnoot verwees Mijnhardt naar de jubileumtoespraak van Heeringa in 1919 en naar de door hem aangetoonde onjuistheid van de aannahme dat Gallandat de initiatiefnemer zou zijn geweest van het Genootschap. Dat Gallandat er vanaf het begin bij betrokken was is zeker.

De betekenis van Gallandat komt echter niet alleen tot uitdrukking in zijn actieve rol bij de oprichting van het Genootschap, maar vooral in zijn persoonlijke achtergrond. Gallandat staat model voor het type immigrant dat vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw in de stad kwam wonen en dat heeft bijgedragen aan de demografische, sociaal-economische, religieuze en intellectuele transformatie van de stad in de twee daaropvolgende eeuwen. Met zijn persoonlijke geschiede-

11 W.W. Mijnhardt, Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime: het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1765-1794. In: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1985, 5, 71 (noot 14).

12 W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam, 1988, 130, alsmede noot 15.

13 Ibidem, 129-130; Nagtglas, *Levensberichten*, I, 72, IV, 770, II, 311.

14 Mijnhardt verwees in zijn artikel en proefschrift naar deze bron met: AZGW-RAZ, inv.no. 3, 30 oktober 1765. Dit document is tegenwoordig (geraadpleegd op 29 mei 2019) te vinden als: 26 Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW), 1769-1969 (c. 1985), 3-10 Notulen der vergaderingen van directeuren, van algemene vergaderingen en van de vergaderingen van het perpetueel committé, 1769-1853. Afschriften, 1769-1804.

nis en de ideaaltypische betekenis daarvan kunnen zowel de eerste als de tweede aanname van Heeringa worden genuanceerd.

Het is altijd verleidelijk om in een bewijsvoering te beginnen met het plukken van het laaghangende fruit: er is snel resultaat en er kan direct een toon worden gezet. De verwachting bij de lezer dat de rest van de beweringen daarom ook wel fout zal zijn, is gemakkelijk gewekt en het is de taak van de bewijsvoerder om dat te voorkomen. De laaghangende vrucht in de tekst van Heeringa is het fragment waarin hij zegt dat Gallandat zich na vele reizen als chirurgijn vestigde in Vlissingen. Die vaststelling als zodanig is volledig waar. Echter, Heeringa vertelde er niet bij dat de Zwitserse arts was opgegroeid in Vlissingen, noch dat hij in dezelfde stad de eerste beginselen van de artsennij kunde had geleerd en dat hij er daarna voor koos om een paar jaar zijn vak op zee te gaan uitoefenen, in Parijs zijn studie af te maken en in 1760 terug te keren naar de Zeeuwse stad waar hij vanaf zijn twaalfde jaar had gewoond.

Vervolgung der protestanten in Frankrijk na de herroeping van het Edict van Nantes, 1685-1686. Gravure van Romeyn de Hooghe, 1686, Rijksmuseum, Amsterdam.

David Henri Gallandat werd geboren in 1732 in Yvonand, een dorpje in het westen van Zwitserland aan de oevers van het Meer van Neuchâtel. Zijn ouders waren van Franse afkomst en als gevluchte hugenoten in Zwitserland terechtgekomen.¹⁵ Martin Gallandat en Anne-Marguerita de Bruas behoorden tot de stroom vluchtelingen die in 1685 Frankrijk hadden verlaten na het intrekken van het Edict van Nantes door Lodewijk XIV. Deze wet stamde uit 1598 en verleende de protestanten de vrijheid om hun geloof uit te oefenen. Het Edict werd in 1685 vervangen door het Edict van Fontainebleau waarin het belijden van het calvinisme strafbaar werd gesteld. Gelovigen konden terugkeren naar het rooms-katholieke geloof of emigreren.¹⁶ In de jaren na 1685 vertrokken ongeveer 200.000 Fransen naar de omliggende landen. De Republiek was de grootste ontvanger met tussen 50.000 en 75.000 vluchtelingen. Zwitserland was vooral een doorgangsstation voor Fransen die op weg waren naar Duitsland en van daaruit voor een deel naar Nederland reisden omdat een vlucht dwars door Frankrijk als gevaarlijk werd beschouwd.¹⁷ De verbindingroutes tussen Frankrijk, Zwitserland, de Duitse gebieden en Nederland groeiden daardoor in de jaren na 1685 uit tot gekende en gebaande wegen die het personenverkeer tussen de hugenoten onderling vergemakkelijkten. Veel families hadden zich tijdens hun vlucht verspreid over de landen van ontvangst, afhankelijk van de mogelijkheden die er te plaatste waren om zich te vestigen en een nieuw bestaan op te bouwen. Dat maakte per land, regio en stad of dorp verschil uit. In Nederland had de Waalse Synode in de jaren rond 1685 al besloten dat alles in het werk gesteld moest worden om de vluchtelingen zoveel mogelijk te ondersteunen. In steden met een lange traditie van Waalse kerken werd vaker geholpen dan in steden waar die traditie ontbrak. Middelburg, Vlissingen en Arnemuiden hadden die traditie en kenden kort na 1685 een grote toeloop. In Vlissingen werden al vóór 1572, het jaar waarin de troepen van Alva door de stedelingen zelf werden verdreven, illegale erediensten in de Franse taal gehouden door vluchtelingen uit Frankrijk.¹⁸ De eerste protestantse bijeenkomsten vonden in 1558 plaats

15 P.J. Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, deel II. Utrecht, 1987, 821.

16 H. Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes, F.M. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid: de Hugenoten en de Nederlanden*. Amsterdam, 1985, 33-35.

17 Ibidem, 35-37, 40; J. Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering*. Amsterdam, 2002, 20.

18 G. Vrolijkert, *Vlissingsche Kerkhemel, ofte Levensbeschrijving van alle de hervormde Leeraren, die sedert den Afval van Spanjen 1572, tot op dezen tyd, in de Nederduytsche Kerke van Vlissingen gearbeydt hebben, waar by komen de lysten van alle de Engelsche en Walsche Leeraren dier stad; als ook der genen, die in alle de Zeeuwsche steden, en te Dordregt, in de Latynsche tale onderwezen hebben*. Vlissingen, 1758, 2-3.

in de duinen rondom de stad.¹⁹ Vlissingen behoorde hiermee tot vroegste reformatorische broedplaatsen in Zeeland en daarmee van de Nederlanden. In Middelburg werd in 1574 de officiële eerste Waalse kerk gesticht. Vlissingen volgde in 1584 en Arnemuiden in 1587.²⁰ Het Franstalige karakter van Vlissingen speelde een belangrijke rol in de beslissing van Louise de Coligny, weduwe van Willem van Oranje, om er zich in 1584 met haar zoontje en vier stiefdochters te vestigen. Zij woonde in het pas gebouwde Prinsenhuis en was zeer begaan met de Frans gemeenschap in de stad. Zij verbleef er tot 1591. In dat jaar vertrok ze naar Den Haag. In de jaren tot haar dood in 1620 verbleef ze afwisselend in de Republiek en in Frankrijk, waar ze de gastvrijheid genoot van het Franse koningshuis.²¹

In de Scheldestad werden in de periode 1684-1699 tussen de 80 en 90 nieuwe poorters uit Frankrijk ingeschreven.²² Het werkelijke aantal immigranten uit dat land was een veelvoud daarvan. Doorgaans werden alleen de gezinshoofden genoteerd en dan nog alleen de nieuwkomers die voldoende financiële middelen hadden om het poorterschap aan te gaan. Veel immigranten lieten zich niet inschrijven en werden pas zichtbaar in de bevolkingsregisters bij huwelijk, ouderschap of overlijden. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van drie personen en een getal van één niet bekende nieuwkomer op iedere geregistreerde poorter, kunnen er tussen 1684 en 1699 tussen 320 en 360 hugenoten worden geteld die zich in Vlissingen vestigden. Tussen 1700 en 1715 waren dat er volgens hetzelfde uitgangspunt nog eens tussen de 100 en de 150. In de gehele periode 1684-1715 moet het percentage Franse hugenoten in de stad daarmee een kleine 10 procent van de totale bevolking zijn geweest.

Onder hen bevond zich de stadsarts Izak de Bruas en zijn echtgenote. De Bruas was de broer van de moeder van David Henri Gallandat, Anne-Marguerita de Bruas.²³ In 1714 werd in Vlissingen een zoon geboren: Johannes Cristiaan de Bruas. Deze trad in de voetsporen van zijn vader en leerde in Vlissingen het art-

19 C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)*. Goes, 1996, 137, 143, 154.

20 Bots, *Vlucht naar de vrijheid*, 51.

21 P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel I, 1284-1286. Leiden, 1939; C. Steutel, *De Waalse kerk van Vlissingen*. Vlissingen, 2015, 18-19.

22 Gemeente Archief Vlissingen (GAV), nr. 5675, Poorterboek 1600-1699 en nr. 5676, Poorterboek 1700-1799; Steutel, *De Waalse kerk*, 14-15.

23 Blok, *Nieuw biografisch Woordenboek*, I, 481 (voor Bruas) en IV, 626-627 (voor Gallandat). Op Geneanet is gezocht met de zoekwoordencombinatie gallandat+David+Henry. De zoekresultaten leverden ook de gegevens op over de moeder van David: Anne-Marguerita de Bruas. De naam Bruas staat daar gespeld als Bruaz. Geraadpleegd op 5 maart 2018 via <https://gw.geneanet.org/>.

senvak. Tussen 1734 en 1738 was hij promovendus in Leiden en daarna heelmeeester in Rotterdam, waar hij zich bezighield met de invoering van inenting tegen kinderpokken. Later verhuisde hij naar Parijs.²⁴ Het vertrek van Johannes en het vooruitzicht dat deze niet meer terug zou keren in Vlissingen om de opvolger van zijn vader te worden, heeft mogelijk een rol gespeeld bij de komst van de jonge Gallandat naar Vlissingen. Er moeten contacten zijn geweest tussen de stadsgeheeskundige De Bruas, die inmiddels de zestig was gepasseerd en diens zuster, de moeder van David in Zwitserland. Martin Gallandat was toen al overleden. In, of al vóór 1744 is in elk geval de beslissing genomen dat de jongen verder zou worden opgevoed en tot arts geschoold in Vlissingen, waar hij mogelijk de opvolger kon worden van zijn oom.

Vlissingen was omstreeks 1744 redelijk welvarend.²⁵ De kaapvaart in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw had de stad geen windeieren gelegd: ze bracht veel schepen en handelswaar naar de havens en de stad kon zich meten met de meeste andere steden die profiteerden van de welvaart in de Nederlanden. De kaapvaart had voor de economische continuïteit van een stad echter wel een nadeel: wanneer er geen oorlog was, werd deze activiteit niet uitgevoerd. In de zestiende en zeventiende eeuw waren er oorlogen genoeg: eerst de Tachtig-jarige oorlog, later de drie Engelse Oorlogen, de Negenjarige Oorlog en begin achttiende eeuw de Spaanse Successieoorlog, waarin de Republiek een van de strijdende partijen was. De stad kreeg na die periodes te maken met een sterke terugval. Na 1713, het laatste jaar van de Spaanse Successieoorlog, had de kaapvaart dan ook haar beste tijd gehad. De Republiek voerde een door financiële overwegingen gedreven neutraliteitspolitiek en Vlissingen moest op zoek naar vervangende economische activiteiten. Die werden vooral gevonden in de smokkelhandel en in de uitbreiding van de vaart op Afrika, Noord- en Zuid-Amerika en het Caribische gebied. Bij deze driehoekshandel werden eerst slaven opgekocht in West-Afrika die vervolgens werden verkocht aan de plantages in Amerika. Van de opbrengsten kochten de handelaren producten in voor de Europese markt. Dit proces werd geregistreerd door de West-Indische Compagnie, die in Middelburg een van haar vijf hoofdkantoren had. Zeeuwse schepen vervoerden bijna de helft van alle slaven die in de zeventiende en achttiende eeuw werden verhandeld door de Nederlan-

24 Blok, *Nieuw biografisch woordenboek*, I, 481.

25 P.G. van Druenen, *Vissers, Kapers, Arbeiders*. Vlissingen, 2015, 536-577.

ders. Hierin hadden de Vlissingers en de Middelburgers het grootste aandeel.²⁶

In de stad waren in 1744 ook alle voorzieningen aanwezig voor de scholing van artsen, te beginnen met de Latijnse school, waarvan de lessen noodzakelijk waren omdat de meeste leerboeken en gebruikte terminologieën in het Latijn waren gesteld. De Bruas mocht zelf leerling-artsen opleiden en hen ervaring laten opdoen in de praktijk. De opleiding van zijn neef David Henri Gallandat verliep zoals gepland en al na een paar jaar mocht hij assisteren bij medische handelingen. In 1751 deed hij met succes examen voor opperchirurgijn en kreeg hij de bevoegdheid om in die functie te gaan werken aan boord van een schip. Daar kon hij zich verder bekwamen in de harde medische praktijk op zee. Gallandat maakte in totaal vier reizen naar Afrika en Amerika en nam daar kennis van de driehoeksvaart en de slavenhandel. Tussen 1757 en 1760 studeerde hij verder in Parijs aan de École de Médecine, waar hij operaties mocht verrichten in het Hôtel des Invalides, opgericht door Lodewijk XIV als opvangtehuis voor invalide oud-soldaten. Hij deed dat onder andere onder leiding van de beroemde chirurgijn Raphaël Bienvenu Sabatier, tevens de directeur van het Hôtel. Hij haalde daar de titel 'Docteur en médecine, chirurgie et l'art des accouchemants'.²⁷ Toen hij in 1760 besloot om terug te keren naar Vlissingen, kreeg de stad een op het hoogste niveau opgeleide en zeer ervaren stadsarts in de schoot geworpen. Zijn oom was al enige jaren gestopt met zijn praktijk en er was ruimte voor een nieuwe arts. Gallandat kon maar liefst acht Parijse getuigschriften overhandigen aan het stadsbestuur en het chirurgijngilde die erover moesten beslissen.²⁸ Zij twijfelden geen moment en benoemden hem tot chirurgijn, operateur en vroedmeester. In hetzelfde jaar trouwde hij met Marie Joly, de dochter van een kostschooldirecteur in Vlissingen. Ook de Joly's behoorden tot de hugenotenfamilies die na 1685 Frankrijk waren ontvlucht. Het jonge echtpaar Gallandat settelde snel in Vlissingen en ging tot de aanzienlijke en intellectuele kringen van de stad behoren. De dichter en stadsbestuurder Jean Guépin, ook afkomstig uit een hugenotenfamilie en een bekende in het Vlissingse intellectuele milieu, schreef over Marie Gallandat-Joly: 'De bruid van Gallandat, De beste naaister van de stad'.²⁹ Door zijn werkzaamheden genoot David grote

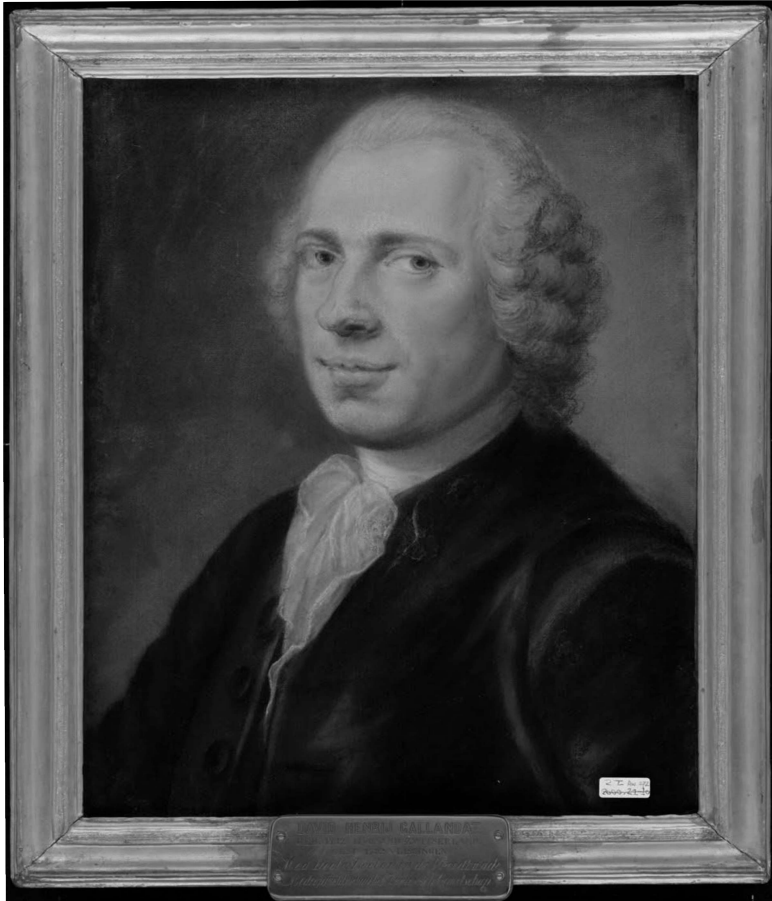
26 Ibidem, 553-555.

27 A.J. van der Aa, Verbeterd levensbericht van D.H. Gallandat, om in te voegen op de letter G in het biographisch Woordenboek der Nederlanden. In: A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*. Haarlem, 1862, 24 (4 vellen).

28 Van Grol, Zeeuwsch Genootschap; J. de Ridder, *De geschiedenis van Vlissingen en haar ambachtsgilden*. Goes, 2004, 137-142, 193-196.

29 Nagtglas, *Levensberichten*, Deel II, 241, 308-310.

bekendheid in de lagere sociale klassen en de scheepvaartsector. David en Marie kregen één kind, Isaac, dat ook arts werd en zich na zijn studie in Hulst vestigde.

David Henri Gallandat omstreeks 1759. Tekening door A. Schouma, Zeeuws Archief, Middelburg.

De carrière van David kreeg een vervolg met verschillende nevenfuncties. In 1761 werd hij benoemd tot lector in de anatomie, chirurgie en obstetrie. In 1764 volgde de benoeming tot stadschirurgijn en -verloskundige. In 1772 werd Gallandat door het provinciebestuur van Zeeland benoemd tot landsoperateur en steensnijder. In 1775 promoveerde hij aan de Harderwijkse Hogeschool, bij de Leidse hoogleraar Oosterdijk, honoris causa op een in het Latijn geschreven proefschrift over de keizersnede, een onderwerp waarover hij in 1773 al had gepubliceerd en gedoceerd.³⁰ Naast zijn drukke praktijk speelde Gallandat een grote rol in het openbare en culturele leven van Vlissingen. Zo was hij betrokken bij het Zeeuws Genootschap waar hij vanaf het begin de functie van thesaurier uitoefende. Gallandat was in de volle bloei van zijn leven en had nog veel voor de Vlissingse en Zeeuwse samenle-

³⁰ Van der Aa, Verbeterd levensbericht, 24; Van Grol, Zeeuwsch Genootschap.

ving kunnen betekenen toen hij, net vijftig jaar, in de zomer van 1782 werd geveld door een griep en enkele dagen later door een beroerte. Op 12 augustus van dat jaar overleed hij aan de gevolgen daarvan.³¹

De jonge David Henri Gallandat kwam na de dood van zijn vader in Vlissingen terecht, genoot daar het vervolg van zijn opvoeding en werd opgeleid tot de bekende arts die hij later zou worden. Omdat de Franse gemeenschap in Vlissingen bovendien een grote en sturende rol had in het plaatselijke culturele leven was het vanzelfsprekend dat David daaraan ging deelnemen. Hoewel hij een aantal jaren uit Vlissingen weg was om te reizen en te studeren, keerde hij er steeds terug: daar woonden zijn familie, zijn vrienden en zijn geestverwanten. Hij trouwde met een dochter van een van hen, vestigde zich, kreeg er een zoon en werd er begraven.

De randvoorwaarden

De tweede aanname van Heeringa kwam erop neer dat er volgens hem in Vlissingen onvoldoende randvoorwaarden aanwezig waren om, zonder de stuwende invloed van een externe factor zoals de komst van een Zwitserse arts, een vruchtbare bodem te creëren voor het ontstaan van een wetenschappelijke organisatie. In het voorgaande is deze gedachte al voor een deel genuanceerd: het aantal hugenoten dat zich in de zestiende en zeventiende eeuw in Vlissingen vestigde was substantieel en hun invloed op de Vlissingse intellectuele elite aanzienlijk. Toch is het de vraag of het Genootschap er was gekomen zonder de andere bevolkingsgroepen. De hugenoten als groep en Gallandat als persoon waren belangrijk, maar niet doorslaggevend. Dat was het totaal aan groeperingen en leidende persoonlijkheden die de stad in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw kleur gaven en die uiteindelijk de voorwaarden schiepen voor het ontstaan van 'Het wonder van Vlissingen', waarvan het Genootschap, naast de doorbraak van de schrijfster Betje Wolff en de dichter Jacobus Bellamy, onderdeel was.³² Deze kwalificatie is de titel van een artikel van de hier al eerder geciteerde Middelburger Pieter Jacobus Meertens, oprichter van de Bureaus voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde in Amsterdam waarvan hij tot aan zijn pensionering in 1965 di-

31 Deze biografie van David Henri Gallandat is samengesteld op basis van de gegevens in: J.Z.S. Pel, *Chirurgijns, doctoren, heelmesters en artsen op het eiland Walcheren 1700-2000*. Middelburg 2006, 429; C.M. Verkroost, Een schrijven van Paulus de Wind in 1769 aan David Henry Gallandat. In: *Medisch Contact*, 1975, 770-771, 770-771; Van Grol, Zeeuwsch Genootschap, 5; Nagtglas, *Levensberichten*, 241, 239-243.

32 Meertens, Het wonder van Vlissingen, 63-67.

recteur was en dat later zijn naam kreeg.³³ Meertens was in dit artikel ambivalent in zijn verklaring voor de intellectuele opleving van Vlissingen in de achttiende eeuw. Enerzijds wees hij erop dat de hoofdrolspelers afstammelingen waren van migranten: de Franse families Guépin, Gallandat, Huet en Bellamy, de van oorsprong Vlaamse Winckelman en de Duitser Busken. Anderzijds kon Meertens geen oorzaken aanwijzen van de opleving. Het bleef voor hem een 'wonder'. In bloemrijke bewoordingen beschreef hij tenslotte de teloorgang van Vlissingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw en de verhuizing naar Middelburg van het Zeeuws Genootschap en daarmee van de Zeeuwse literaire en intellectuele 'teugels'.

Net zoals de komst van Gallandat naar Vlissingen geen toeval was, was de opleving in de achttiende eeuw dat ook niet en al helemaal geen wonder. Een blik op de demografische geschiedenis van Vlissingen vanaf de zestiende eeuw kan daarover wat meer duidelijkheid geven. In de vijftiende en zestiende eeuw was Vlissingen de belangrijkste vissersstad van Zeeland. De belasting die de Vlissingse vissers moesten betalen over de gevangen haring was groter dan die van alle andere Zeeuwse steden bij elkaar.³⁴ De vissers controleerden ook de handel: ze ving haring in de Noordzee, brachten een deel in Engeland aan wal, namen goederen mee en verkochten die in Vlaanderen, Zeeland en Brabant. De Vlissingse visserij was van groot belang voor de haringstapel in het opkomende Antwerpen. Haring behoorde tot het belangrijkste volksvoedsel en de Brabantse stad betrok de meeste vis van de vissersplaatsen langs de Schelde. Omdat Vlissingen al in 1443 van graaf Philips de Goede een privilege had gekregen, moest alle haring die door vissers uit het zuidelijke deel van Walcheren werd gevangen, in de stad aan land worden gebracht en verhandeld.³⁵ De stad bloeide als visserijcentrum, maar had mede daarom een zeer eenzijdige economie. Deze eenzijdigheid zou de rode draad worden in de verdere geschiedenis van Vlissingen tot ver in de twintigste eeuw.

Er was echter nog een tweede rode draad: de demografische. Die werd voor het eerst zichtbaar in de voor Vlissingen zo belangrijke zestiende eeuw. Tussen 1550

33 H. Bennis, Over P.J. Meertens. In: W. van Anrooij et al., *Bio- en bibliografisch lexicon van de neerlandistiek*. Den Haag, 2004, lemma P.J. Meertens.

34 W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd*. Den Haag, 1926, deel III, rekening 672 en de bijbehorende noot 5.

35 Zeeuws Archief (ZA), nr. 33.1 Verzameling Handschriften Rijksarchief in Zeeland; 999 Ordonnantiën enz. van Vlissingen. Afschrift 18de eeuw. Folio: priv. haringtol 1444.

en 1600 maakte de vissersbevolking namelijk plaats voor een bevolking die voornamelijk bestond uit kapers en zeerovers. De laatstgenoemden, te omschrijven als kapers die in tijden van vrede hun vak bleven uitoefenen en zich daarmee schuldig maakten aan illegale praktijken, waren meestal niet de nakomelingen van de vissers, maar immigranten vanuit Holland, Vlaanderen, Brabant en Frankrijk die, soms via Engeland, Vlissingen hadden gekozen als woon- en werkstad. Een eenvoudige rekensom ondersteunt deze aanname: in 1550 had Vlissingen tegen de vijfduizend inwoners.³⁶ Dat aantal was halverwege de zeventiende eeuw gestegen naar zesduizend.³⁷ Er waren in de tussenliggende periode bijna drieduizend nieuwe poorters ingeschreven. De verdeling van deze inschrijvingen naar afkomst en periode is te zien in figuur 1. Ook in de zestiende eeuw gold dat gezinsleden van poorters niet werden geregistreerd, net als de nieuwkomers voor wie een poorterschap onbetaalbaar was. In de vorige paragraaf is een factor 4 gebruikt om het totaal aantal nieuwkomers te berekenen. Zelfs wanneer een factor 2 wordt gebruikt, oversteeg het aantal nieuwkomers de totale bevolking in 1600. Er zullen zeker weer mensen zijn vertrokken en in sommige jaren was het geboortesaldo negatief, de trend in deze demografische data laat zien dat er van de oorspronkelijke families uit de stad in 1550, omstreeks 1600 weinigen meer in Vlissingen kunnen hebben gewoond.³⁸

Er zijn meerdere oorzaken die deze gang van zaken kunnen verklaren.³⁹ In de eerste plaats was er vanaf in de tweede helft van de zestiende eeuw sprake van een klimaatverandering: de kleine ijstijd was begonnen, de Noordzee werd kouder en de haring verhuisde naar de warme golfstroom langs de kusten van Scandinavië.⁴⁰

36 P. Lourens, J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse Steden ca. 1300-1800*. Amsterdam, 2005, 98 (4.000 inwoners in 1560); Huizentelling op de stadskaart van Van Deventer, Biblioteca Nacional de España (BdH), Madrid, Biblioteca digital Hispánica, *Planos de ciudades de los Países Bajos Parte III*; url geraadpleegd op 26 april 2017 via: <http://bdh-rd.bne.es/> met de zoekactie 'Van Deventer' (4.010 inwoners in 1545 bij een gemiddeld aantal bewoners per huis van 5).

37 Lourens, *Inwoneraantallen*, 98 (6.000 inwoners in 1650); Van Druenen, *Vissers*, 1062.

38 Van West-Souburg zijn over de jaren 1624-1631 de doop- en begraafaantallen bekend: respectievelijk 908 en 160. Het geboortesaldo in deze periode was dus positief. Bron: GAV, Hervormde Gemeente Oost- en West-Souburg, 45-48, Doopboek 1620-1832 en GAV, Hervormde Gemeente Oost- en West-Souburg, 65-67, Begraafboek, 1620-1810. Deze cijfers komen overeen met de trend in een aantal vergelijkbare Engelse parochies in dezelfde periode. Deze parochies gaven ook in de periode 1550-1600 positieve geboortesaldi te zien. Bron: (UE). Parish register aggregate analyses. CD-rom.

39 Van Druenen, *Vissers*, 226-239.

40 Ibidem, 226-229.

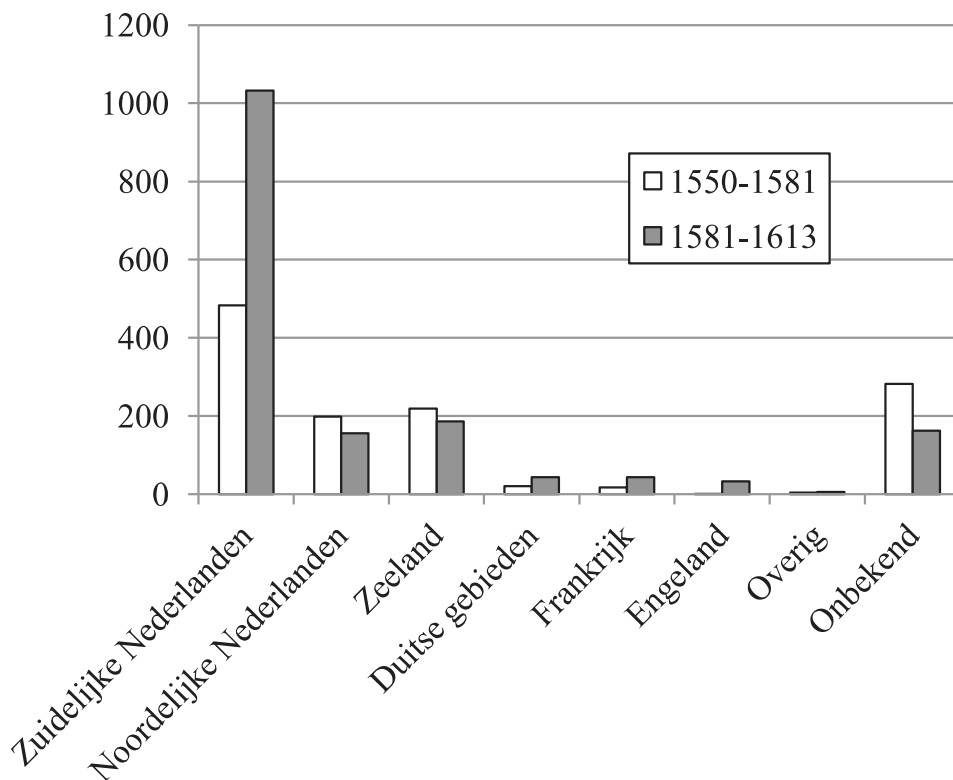
De Zeeuwse vissers moesten grotere afstanden afleggen om bij de vis te komen en uit deze periode stamt dan ook de opkomst van de Hollandse haringvisserij. In de tweede plaats waren de wateren in het noordelijk deel van de Noordzee minder gevaarlijk dan die in het zuidelijk deel, waar keizer Karel de Vijfde en na 1555 zijn zoon koning Filips de Tweede, oorlogen moest uitvechten met vele vijanden. Vissen vanuit Zeeland was vanwege de grote gevaren nauwelijks meer mogelijk. De derde oorzaak van deze demografische transitie had te maken met de gebeurtenissen op 6 april 1572. De stad vocht zich als eerste los van de Spaanse bezetting onder Alva en werd daarvoor rijkelijk beloond door Willem van Oranje, die onder andere verschillende handelsrechten verleende aan de stad, een nieuwe haven liet bouwen en er de Zeeuwse Admiraliteit vestigde. Dit succes trok veel immigranten aan: uit het zuiden overstroonden protestantse Vlamingen en Brabanders de stad en uit het noorden kwamen aanhangers van de Opstand.

In 1600 was Vlissingen veranderd van een rooms-katholieke vissersstad in een protestantse kapersstad. Er woonden in dat jaar nog twee katholieke gezinnen.⁴¹ Het was ook het begin van een lange periode van bescheiden welvaart. Er was echter één probleem: net als in de periode van de visserij, was er nauwelijks differentiatie in de economie. Die was nu eenzijdig gericht op de kaapvaart en dus vooral op kortetermijnwinst. Waar buurstad Middelburg ervoor zorgde dat meerdere sectoren sterk werden, doken de Vlissingers massaal op de meest profijtelijke sector in tijden van oorlog: de kaapvaart. Vlissingen heeft aan deze economische activiteit wel een extreem grote hoeveelheid zeehelden overgehouden die een plaats hebben gekregen in de vaderlandse geschiedenis. Naast Michiel de Ruyter waren er nog een twintigtal Vlissingers die als held de geschiedenis in gegaan zijn en die hoge rangen bij de Admiraliteit vervulden: de verschillende Evertsens, de Bankerts, Marinus Hollaer, Pieter Ita, Joos de Moor en vele anderen.⁴² Het zal, gezien de demografische transitie van Vlissingen na 1550, geen verwondering wekken dat deze vechtersbazen voor het grootste deel afstamden van zuidelijke en noordelijke immigranten. Dat gold voor de meeste Vlissingers: de naamlozen, de werklieden, de ambachtslieden en degenen die op andere gebieden dan oor-

41 Middelburg telde in 1616 150 katholieken, ca. 1,5% van de totale bevolking. In Vlissingen was dat ca. 0,02%. Bronnen: J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630: een demografische en cultuurhistorische studie*. Sint Niklaas, 1985, 192; A.J. Schutijser, *De geschiedenis van de rooms-katholieke parochie van Vlissingen*. Zaltbommel, 1980, 62, 45; GAV, nr. 5674, Poorterboek 1500-1599 en nr. 5675, Poorterboek 1600-1699.

42 P. de la Rue, *Geletterd Zeeland*. Middelburg, 1741; Overzichtstabel in: Van Druenen, *Vissers*, 434-435.

logsvoering hun stempel op de geschiedenis van de stad hebben gedrukt, zoals de handelaren, de reders, de predikanten, de boekenschrijvers en de drukkers. Dat kon ook niet anders omdat er in Vlissingen na 1600 geen sprake meer was van substantiële aantallen autochtonen. Wie het over migranten in Vlissingen heeft, heeft het over de Vlissingers zelf.

Figuur 1. Aantallen nieuwe geregistreerde poorters in Vlissingen naar geografische afkomst, 1550-1581 en 1581-1613.⁴³

Figuur 1 geeft een beeld van de landen of regio's waar de nieuwe poorters vandaan kwamen: meer dan de helft was afkomstig van de Zuidelijke Nederlanden. De rest was verdeeld over Zeeland zelf, de Noordelijke Nederlanden en een aantal Europese landen, waarvan Engeland, de gebieden in het huidige Duitsland en Frankrijk met twee procent de grootste waren. Een substantieel deel vluchtte voor de toenemende onderdrukking van het protestantisme. Anderen hadden voornamelijk economische motieven of wilden weer in de buurt zijn van reeds eerder geëmigreerde familieleden. Bij de meesten zal een combinatie van redenen doorslaggevend zijn geweest.

43 GAV, nr. 5674, Poorterboek 1500-1599 en nr. 5675, Poorterboek 1500-1599.

De vaststelling dat het culturele en intellectuele leven in Vlissingen gedurende de vroegmoderne tijd is bepaald door migranten, zal geen verwondering wekken. Bijna iedere Vlissinger was migrant of stamde van immigranten af. De stad kende, vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, een groot aantal religieuze opiniemakers als inwoner. Zij werkten vooral vanuit het strenge calvinistische gedachtegoed. De stad was al vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw een belangrijke plaats van aankomst voor vooral Vlaamse en Waalse protestanten. Het nieuwe geloof had daar aanvankelijk meer aanhang dan in de Noordelijke gebieden. De Beeldenstorm was in 1566 in Vlaanderen begonnen en had daar een spoor van vernielingen achtergelaten.⁴⁴ De komst van deze groepen had een grote invloed op Vlissingen.⁴⁵ De Protestantse Kerk overheerste het maatschappelijk leven en bepaalde zelfs de wetgeving. Dit proces werd later nog versterkt door de invloed van de puriteinse Engelse Kerk in de jaren 1585-1616, de periode dat Vlissingen aan Engeland toebehoorde. Ook de meer dan gemiddelde toewijding van de protestanten aan het huis van Oranje, dat na de dood van Willem van Oranje in de persoon van diens opvolger Maurits uit vooral politieke overwegingen steeds meer de kant van de contraremonstranten koos, droeg bij aan het religieuze klimaat in de stad. In de loop van de zeventiende eeuw groeide het aantal protestantse kerken naar zes: de Grote kerk, de Waalse kerk, de Engelse kerk, de Doopsgezinde kerk, de Middelkerk en de Oostkerk. Vlissingen, met nog geen zesduizend inwoners, was daarmee rijk bedeed. De predikanten, die bijna allemaal Vlaamse of Waalse wortels hadden, hadden het voor het zeggen in de stad en vormden de grootste groep aanzienlijken.⁴⁶ Hun preken speelden een grote rol in het geestelijk leven van alle lagen van de bevolking. Zij werden niet zelden opgeschreven en zelfs gedrukt voor lokaal gebruik.⁴⁷ Tegelijkertijd nam het aantal publicaties van de kerkelijke gezagsdragers toe en sommigen bereikten daarmee ook een publiek buiten Vlissingen. Hoewel veel schrijvers hun manuscripten publiceerden bij Hollandse uitgevers, was er in Vlissingen zelf sprake van een dicht uitgevers- en boekverkopersnetwerk. Tussen 1573 en 1795 waren er 46 bedrijven

44 Rooze-Stouthamer, *Hervorming*, 225-226.

45 P.G. van Druenen, Het Cabinet der Godsaligheyt. De calvinisering van Vlissingen door de Vlamingen, de Walen en de Fransen. In: *Den Spiegel* 31/4, 2013, 3-12.

46 Vrolijkert, *Kerkhemel*.

47 Ibidem. De meeste biografieën van de predikanten in dit werk bevatten, naast de publicaties van de betreffende personen, verwijzingen naar hun preken en vaak ook dichtregels of grafspreuken.

in deze sector werkzaam.⁴⁸ In Middelburg waren dat er gedurende dezelfde periode overigens veel meer: 279.⁴⁹ De eerste drukker, Richard Schilders, vestigde zich in 1576 in die stad, drie jaar nadat Maerten van der Nolck dat deed in Vlissingen.⁵⁰ De aantallen drukkers van de andere Zeeuwse steden waren: Zierikzee: 20, Goes 14, Veere 10 en Tholen 3.⁵¹

Een van de eerste publicerende predikanten was Joris de Raet van Nieukerke, ook bekend als Georgius Consiliarius, die in 1572 rector was van de Latijnse school in Vlissingen en in 1594 de *Institutiones van Johannes Calvijn in het Nederlands vertaalde en uitlegde*.⁵² In het overzicht van geletterde Zeeuwen van De la Rue uit 1741 bekleedde Vlissingen, na Middelburg en Zierikzee met respectievelijk 113 en 41 vermeldingen, de derde plaats met 34 namen van schrijvers, wetenschappers en kunstenaars. Goes volgde met 29, Veere met 15 en Tholen met 6.⁵³ In het overzicht werd, dat geldt in elk geval voor Vlissingen, bij lange na niet iedereen genoemd. Vergeten waren de prominenten van de in 1530 opgerichte rederijderskamer De Blaeu Acolye, onder wie de dichter en schilder Jeronimus van der Voort. Ook de vooraanstaande theoloog Petrus Cuneus, de oriëntalist Adriaen Willemsz en de Tibetanist Samuel van de Putte ontbraken.⁵⁴ Zelfs de eerdergenoemde Joris de Raed van Nieukerke, die toch nationale bekendheid genoot vanwege zijn Calvijn-vertaling, kreeg geen vermelding. Hetzelfde gold voor zijn zoon Georgius de Raet, die predikant was in Vlissingen en zes publicaties op zijn naam had. Wellicht gemotiveerd door de gebrekkige inventarisatie van De la Rue uit 1741, publiceerde de Vlissingse predikant Godewardus Vrolijkert in 1758 zijn *Vlissingse Kerkhemel*, waarin hij de levensbeschrijvingen had opgenomen van alle hervormde predikanten die van 1572 tot 1758 in de Nederduitse kerk van

48 A.M. Ledeboer, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw*. Deventer, 1872, 373-375 (nb: de tellingen bevatten alle door Ledeboer genoemde namen van drukkerijen; bedrijven met dezelfde naam, door erfgenamen of anderen voortgezet, tellen dus meerdere keren mee); Meertens, *Letterkundig*, 421.

49 Ibidem, 292-314.

50 Meertens, *Letterkundig*, 421; Nagtglas, *Levensberichten*, deel IV, 589-591.

51 Ledeboer, *De boekdrukkers*, respectievelijk 380-381, 149, 371 en 355.

52 I. de Raet van Nieukerke, *Cort begriip der Institutie, of onderwijsinghe der christelicker religie, beschreven van Joanne Calvino, waer in, op de teghen-werpingen der tegenpartien (...) verantwoordinghen ghestelt worden. Door Guilielmum Launeum Ende nu ghetrouwelick uut het Latijn, in onse sprake overghestelt en (...) wyder verclaert, door Joris de Raed*. Leiden, 1611.

53 De la Rue, *Geletterd Zeeland*, respectievelijk 195-243 en 501-509, 3-194 en 475-501, 281-345 en 519-521, 388-431 en 525-526, 244-255 en 509-518, 447-461.

54 Meertens, *Letterkundig*, 89-97; Van Druenen, *Vissers*, 518-519.

Vlissingen hadden gewerkt.⁵⁵ Dat waren er 124. Onder hen waren er minstens 26 die één of meestal meerdere gepubliceerde boeken op hun naam hadden staan. Slechts 3 van hen kwamen voor in de overzichten van De la Rue. Dat brengt het totaal aantal schrijvers, kunstenaars en wetenschappers van Vlissingen op 57. Ongetwijfeld heeft De la Rue ook van de andere steden een aantal namen niet opgenomen. Zeker is dat met deze aantallen de stad Vlissingen een niet onbelangrijk kenniscentrum was in de vroegmoderne tijd. De voor het vervolg van deze paragraaf belangrijke kanttekening dient te worden gemaakt dat de gerichtheid van de meeste publicaties eenzijdig was: theologie in haar algemeenheid en het strenge calvinisme in het bijzonder.⁵⁶

Deze ontwikkelingen in Vlissingen zetten zich in de eerste helft van de achttiende eeuw in verhoogde mate door. Europa raakte in de ban van het Verlichtingsdenken. Het geloof dat ratio en wetenschap veel maatschappelijke problemen konden helpen oplossen verving geleidelijk aan het onvoorwaardelijke vertrouwen in God. Zowel van rooms-katholieken als van protestanten. Ook in de Zeeuwse steden was er sprake van een groeiende belangstelling voor de wetenschap. Deze raakte rond 1740 in een stroomversnelling. Dat gebeurde in de kringen van reders, schepenen, predikanten, artsen en juristen die met elkaar culturele activiteiten ontplooiden. Tussen 1739 en 1765 werden er vier leesgezelschappen opgericht: de Klimmende Leeuwerik (1739), het Taal- en Dichtlievend Kunstgenootschap (1753), het Nederduitsche Leesgezelschap (1764) en het Fransche Leesgezelschap (1765). Initiatiefnemer was steeds Jean Guépin. Andere hoofdrolspelers uit deze beginperiode waren de predikanten Jona Willem te Water, Hermanus Jaarsma, Dirk Veegens en Jan Brahé en de stadsbestuurders Nicolaas Lambrechtsen, Rijklof van Goens en Lucas Schorer. Omstreeks 1761 voegde zich David Henri Gallandat bij dit cultureel ondernemende gezelschap. Justus Tjeenk volgde in 1765. Hij was een nieuwkomer in de stad en was net bevestigd als predikant van de Presbyteriaanse gemeente.⁵⁷

Het grote aantal predikanten in deze groep dat koketteerde met de ideeën van de Verlichting is kenmerkend voor het culturele klimaat in Vlissingen tussen 1740 en 1769. Deze ambiguïteit wortelde mogelijk in de levensvisies en -opvattingen van de nieuwkomers in de twee eeuwen daarvoor: enerzijds zwaar calvinis-

55 Vrolijkert, *Kerkhemel*.

56 Short Title Catalogue Netherlands (STCN), geraadpleegd op 8 juli 2018 via <https://www.kb.nl/en/organisation/research-expertise/for-libraries/short-title-catalogue-netherlands-stcn>, geraadpleegd op 8 juli 2018.

57 W.W. Mijnhardt, *Tot Heil*, 125-143.

tisch, anderzijds omfloerst met een zuidelijke schwing. Wellicht is dit de aanzet van een verklaring voor het ‘Wonder van Vlissingen’ waarmee Meertens in 1972 worstelde. De predikant-historicus Geraerd Brandt omschreef dit verschijnsel driehonderd jaar eerder in zijn *Historie der Reformatie*.⁵⁸ Hij verhaalde over de enorme menigte aan gereformeerde ballingen, de meeste niet onvermogen, die arriveerde in de Noordelijke Nederlanden. Hij wees op de geïmporteerde pracht en praal, de zwierigheid van de kledij, de toegestane ijdelheden en de overdaad aan maaltijden en lekkernijen, en haalde met deze tekst de mythe onderuit dat het calvinisme inherent was aan de Hollandse stijfheid.⁵⁹ De Vlamingen en de Brabanders waren immers ook calvinisten, in de meeste gevallen zelfs van de meest precieze richtingen, zeker in Vlissingen.

Gezegd moet worden dat deze observaties niet zonder kleur waren geschreven. Brandt werkte in opdracht van Remonstrantse Broederschap, een regelrechte voortzetting van de verlichte factie in de Protestantse Kerk in het begin van de zeventiende eeuw. In 1619 hadden de aanhangers het onderspit moeten delven in het conflict dat tot een eind was gekomen met de onthoofding van Johan van Oldebarneveld en het ontslag van honderden remonstrantse predikanten. Na de dood van stadhouder Maurits in 1625 kreeg de Broederschap weer wat meer vrijheid, maar moest nog tot de stichting van de Bataafse Republiek in 1795 wachten op officiële erkenning en volledige vrijheid van godsdienst.⁶⁰ Brandt had dus in 1671 een geschiedschrijving geproduceerd in opdracht van een nog officieel verboden kerkelijke richting die hij zelf ook aanhing. De passages over pracht, praal en zwierigheid moeten allereerst in het licht worden gezien van deze achtergronden, maar zullen daarnaast zeker een kern van waarheid hebben gehad.

In Vlissingen kwam deze ambiguïteit ook op een andere manier tot uitdrukking in de persoon van Jona Willem te Water, een van de predikanten die bij de oprichting van het Zeeuws Genootschap was betrokken. Te Water stamde niet af van geloofsvluchtelingen; zijn voorouders kwamen oorspronkelijk van de Veluwe. Zijn vader, die in 1698 te Amsterdam werd geboren, kreeg in 1725 een benoeming als predikant in Zaamslag en later in Axel. Jona was de oudste zoon uit zijn tweede huwelijk. Hij volgde de Latijnse school in Vlissingen en studeerde theologie in Leiden. In 1765 kwam hij terug naar Vlissingen. Hij kreeg in later jaren benoemin-

58 G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andre kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*. Rotterdam, 1671.

59 Ibidem, 708-709.

60 O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Kampen, 1972, 183-197, 296-298.

gen als leraar wijsbegeerte en vaderlandse geschiedenis aan de Illustere School te Middelburg, hoogleraar Godgeleerdheid te Leiden en geschiedschrijver van de provincie Zeeland.⁶¹ Hij was orangist, maar had begrip voor de sentimenten van de patriotten. Later, in de Franse tijd, leverde hem dat verschillende belangrijke bestuurlijke functies op. Te Water wordt gezien als de ontdekker van Jacobus Bellamy. Diens vroege gedichten handelden over het begrip vrijheid en waren vooral bedoeld als aanklacht tegen stadhouder Willem de Vijfde. De ideeën van Bellamy hadden, net als die van zijn literaire collega en stadgenoot Betje Wolff, een directe relatie met de Verlichting. Hij publiceerde onder het pseudoniem Zelandus grote aantallen extreem patriottische gedichten die bekend moeten zijn geweest bij Te Water, aanhanger van de stadhouder.⁶²

De tweede aanname van Heeringa in 1919 dat er in Vlissingen in de achttiende eeuw onvoldoende randvoorwaarden aanwezig waren om een vruchtbare bodem te creëren voor het ontstaan van een wetenschappelijke organisatie kan op basis van het bovenstaande worden ontkracht. Er was een al eeuwenoud intellectueel klimaat, dat weliswaar religieus van karakter was, maar dat tegelijkertijd ruimte bood aan nieuwe ideeën en culturele en wetenschappelijke experimenten. Zelfs zou de vraag gesteld kunnen worden waarom in een dergelijk klimaat het Zeeuws Genootschap niet al veel eerder werd opgericht. De beantwoording van deze vraag is een interessante missie, maar is voor het doel van dit artikel niet van belang. De vraag waarom het dan toch anders afliep, is dat wel.

Wetenschappelijk niveau en regionalisme

Volgens de derde aanname van Heeringa beschikte het Genootschap gedurende de Vlissingse periode over onvoldoende wetenschappelijk niveau en was het vooral een regionaal gerichte oudheidkundige kring. De verhuizing naar Middelburg betekende in zijn visie een nieuwe start en het begin van een écht genootschap der wetenschappen, met de nadruk op het laatste woord. Een inventarisatie van het opleidingsniveau van de directbetrokkenen en van de onderwerpen van de verhandelingen en de prijsvragen kan dit beeld nuanceren.

Het Genootschap kende directeuren en leden. In de eerste groep waren de financiers van het Genootschap vertegenwoordigd en in de tweede de personen

61 Nagtglas, *Levensberichten*, deel IV, 928-932; Blok, *Nieuw biografisch woordenboek*, deel IV, 1440-1441.

62 Van Druenen, *Vissers*, 516.

waarvan werd verwacht dat ze konden bijdragen aan de wetenschappelijke activiteiten. Bij de directeuren was het opleidingsniveau doorgaans ook hoog, maar de nadruk lag daar vooral op hun maatschappelijk aanzien: overheidsfunctionarissen, juristen en ondernemers. Van de leden werd verwacht dat ze minstens elke zes jaar een verhandeling inleverden. In tabel 1 is duidelijk te zien dat in deze groep het opleidingsniveau hoog was: 25 hadden een academische studie, 43 waren gepromoveerd en 45 benoemd als professor. Bij 20 leden stond geen verwijzing naar een opleiding. Van de leden waren er 54 die een of meer van de in totaal 156 verhandelingen hadden geschreven. Hoewel het opleidingsniveau van een schrijver niet vanzelfsprekend garant staat voor het wetenschappelijk niveau van diens publicaties, laat de tabel wel zien dat zowel het ledenbestand als het bestand schrijvende leden van een wetenschappelijk zeer hoog gehalte was. In beide gevallen was minstens tweederde deel gepromoveerd. Het aantal professoren bij beide groepen kan, met een aandeel van respectievelijk 34 en 26 procent, substantieel worden genoemd.

Opleidingsniveau leden	aantal	%	Opleidingsniveau schrijvende leden	aantal	%
Niet vermeld	20	15	Niet vermeld	7	13
Academisch	25	19	Academisch	15	28
Doctor	43	32	Doctor	18	33
Professor	45	34	Professor	14	26
Totaal	133		Totaal	54	

Tabel 1. Het opleidingsniveau van de leden en van de schrijvende leden die één of meer verhandelingen hadden ingezonden in de periode 1769-1786.⁶³

63 De informatie in deze tabel is afgeleid van de inventarisatie van die A. Drijfhout in 1789 maakte van de jaargangen 1769 t/m 1786: A. Drijfhout, *Beredeneerd register van alle verhandelingen en stukken die in de eerste twaalf deelen der Verhandelingen van het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen te Vlissinge geplaatst zyn*. Middelburg 1789, XXIV-XL (naamlijst leden), XLI-XLVII (alfabetische lijst schrijvers). Het ging om de jaargangen 1769, 1773, 1775, 1776, 1777, 1778, 1780, 1782, 1783, 1784, 1786. Gehanteerde criteria bij de tellingen: *academisch* (heelmeeester, predikant, ingenieur, astronoom), *doctor* (doctor en medisch doctor), *professor* (alleen indien expliciet vermeld). Opgemerkt zij dat de drie niveaus elkaar niet overlappen: de doctoren zijn niet meegeteld bij de academisch geschoolden en de professoren zijn niet meegeteld bij de academici, noch bij de doctoren.

Ook een inventarisatie van de onderwerpen uit dezelfde periode (tabel 2) levert niet het beeld op van een oudheidkundige kring en een sterke regionale gerichtheid. In tegendeel: de verhandelingen gingen zelden over Walcheren of Zeeland en hadden vooral het doel de wetenschap en haar disciplines vooruit te helpen. De prijsvragen, waaraan ook niet-leden en niet-directeuren mochten deelnemen, moesten vooral toepasbaar zijn in de praktijk en betroffen vooral de wereld buiten Zeeland. In 1774 werd bijvoorbeeld de vraag gesteld welke de onderscheidende kenmerken waren van de besmettelijke rotkoorts op de schepen die op Oost-Indië voeren.

Rubriek	verhandelingen	prijsvragen
Waterstaat en landbouw	8	5
Geschiedenis en mythologie	10	4
Geneeskunde	47	8
Overheid en recht	2	5
Scheepvaart	4	2
Onderwijs en wetenschap	34	8

Tabel 2. Onderwerpen van prijsvragen en verhandelingen 1769-1786.

Het Genootschap wilde ook weten door welke oorzaken deze koorts werd voortgebracht en welke middelen er waren om ze te behandelen, te voorkomen en te stoppen?⁶⁴ De winnende inzending was van de Rotterdamse geneeskundige Johannes Veirac die daarvoor de gouden erepenning ontving.⁶⁵ In 1783 mochten de deelnemers hun hoofd breken over de vraag met welke gebreken de vaderlandse hogescholen te maken hadden en wat er kon worden gedaan om verbeteringen te bedenken 'tot spoediger voortzetting van allerlei wetenschappen; en ter meerdere beschaving onzer natie'. In tabel 3 zijn de onderwerpen van de prijsvragen ingedeeld naar reikwijdte. Het blijkt dat in de eerste twintig jaar van het Genootschap slechts 6 van de 36 vragen alleen betrekking hadden op Zeeland. Daarnaast waren nog eens 6 prijsvragen die een algemene betekenis hadden, maar wel met Zeeland als casus. Verreweg de meeste hadden helemaal geen betrekking op Zeeland: 24. Opvallend is dat 8 van de 12 Zeeuwse of Zeeland-gerelateerde onderwerpen in de

64 Ibidem, LIII. De weergegeven tekst is een hertaling. Rotkoorts (*febris maligna putrida*) is het achttiende-eeuwse woord voor tyfus.

65 Blok, *Nieuw biografisch Woordenboek*, 1517-1518.

eerste 8 jaar verschenen. Het lijkt er dus op dat het Genootschap in de loop van haar Vlissingse periode, steeds meer afstand nam van Zeeland en daarmee van een regionaal karakter. De onderwerpkeuze van de verhandelingen laat eenzelfde ontwikkeling zien: een kleine vijftien procent had een min of meer Zeeuwse oriëntatie en werd grotendeels gepubliceerd in het eerste decennium na de oprichting.

Jaar	nr.	alleen Zeeland	algemeen, casus Zeeland	algemeen
1769	I	geschiedenis		
1769	II		waterstaat	
1770	III			natuurkunde
1771	IV		waterstaat	
1771	V	waterstaat		
1771	VI	landbouw		
1773	VII		geschiedenis	
1774	VIII			
1776	IX	financiën		
1777	X		armenzorg	
1777	XI			scheepvaart
1778	XII			onderwijs
1779	XIII			geschiedenis
1779	XIV			scheepsbouw
1780	XV			staatsrecht
1780	XVI			scheepsbouw
1780	XVII			geneeskunde
1782	XVIII			geneeskunde
1782	XIX			bouwkunde
1783	XX			onderwijs
1783	XXI			geneeskunde
1783	XXII		financiën	
1784	XXIII	geschiedenis		
1784	XXIV			wetenschap
1784	XXV			geneeskunde

Jaar	nr.	alleen Zeeland	algemeen, casus Zeeland	algemeen
1784	XXVI			wetenschappelijk niveau en regionalisme
1785	XXVII			zedenleer
1785	XXVIII			wiskunde
1786	XXIX			genootschappen
1786	XXX			financiën
1786	XXXI			koloniën
1788	XXXII	aardrijkskunde		
1788	XXXIII			geneeskunde
1788	XXXIV		geschiedenis	
1789	XXXV			wetgeving
1789	XXXVI			wetenschap

Tabel 3. Reikwijdte van de categorieën van alle 36 prijsvragen tussen 1769 en 1789.⁶⁶

Met het wetenschappelijk gehalte van het Genootschap tussen 1769 en 1789 lijkt dus niet veel mis te zijn. Ook was er nauwelijks sprake van een op Zeeland gerichte oriëntatie. Tussen 1789 en 1801, het jaar van de verhuizing, verschenen er nog twee edities van de *Verhandelingen*. Deze weken voor wat betreft het niveau van de auteurs en de bijdragen niet af van het beeld dat we hebben gekregen van de twintig jaar daarvoor. Het enige verschil dat kan worden vastgesteld was de frequentie van verschijnen. Tussen 1769 en 1786 waren er elf edities: gemiddeld eenmaal per anderhalf jaar. Tussen 1787 en 1801 waren er twee: gemiddeld een keer per viereneenhalf jaar. De laatste verscheen in 1792.

Deze teruggang had echter andere oorzaken, die uiteindelijk zouden leiden tot de verhuizing in 1801 naar Middelburg. De lagere frequentie van de *Verhandelingen* was vooral een gevolg van de slechte financiële situatie van het Genootschap, een toestand die in de jaren negentig was begonnen en sindsdien alleen maar erger was geworden. De economische situatie in Vlissingen was, net als in de rest van Zeeland en de Republiek, niet gunstig. De Republiek raakte na ruim een eeuw weer in oorlog met Engeland, de driehoekshandel liep op haar eind en de handel met Oost-Indië stagneerde. Anders dan voorgaande jaren wist Vlissingen niet van deze oorlog te profiteren om de eenvoudige reden dat er niemand meer was te

⁶⁶ Ibidem, XLIX-LXXI.

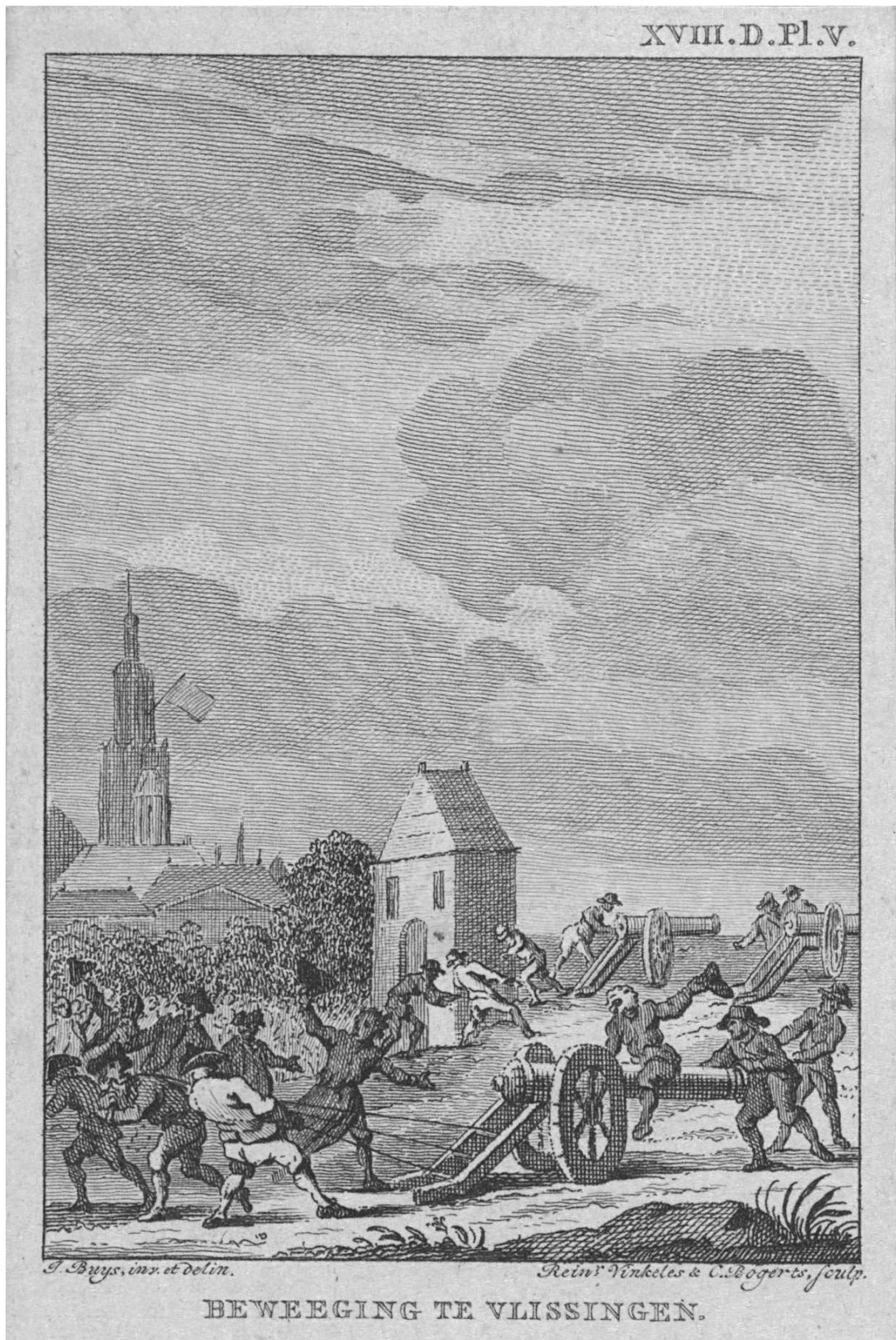
vinden in de stad die verstand had van kaapvaart. Om toch nog wat graantjes te kunnen meepikken werden er meerdere Franse kapers naar de stad gehaald: Nicolaas Jarry en Pierre le Turc. Zij behaalden wel enige successen, maar dat was bij lange na niet genoeg om het economisch tij te keren.⁶⁷ Dat gold ook voor de smokkelhandel op Engeland na 1780 als gevolg van de hoge invoerrechten die dat land hief op thee, tabak en sterke drank. In die periode verhuisden ruim 230 Engelse smokkelaars tijdelijk naar Vlissingen, als gevolg waarvan er meer concurrenten kwamen, de financiële spoeling dun werd en er veel minder viel te verdienen.⁶⁸ Omdat de inkomens van veel directeuren van het Genootschap afhankelijk waren van de economische toestand van de stad en zij de voornaamste inkomstbron vormden, ontstonden er al snel achterstanden in de betalingen. Tot overmaat van ramp besloot het stadsbestuur in 1790 om, mede ingegeven door de economische situatie, een eind te maken aan de belastingvrijstelling van het Genootschap, dat kort daarvoor een gebouw had gekocht met het doel de organisatie en de collecties daar permanent onder te brengen.⁶⁹ Voor deze transactie waren schulden aangegaan waarvan de rente en de aflossingen vanaf dat moment zwaar op de begroting gingen drukken. Het leden- en directeurenbestand liep door deze ontwikkelingen verder terug waardoor de financiën in een neerwaartse spiraal terechtkwamen en de toevoer van verhandelingen stagneerde. Deze terugloop was ingezet als gevolg van een aantal maatschappelijke thema's die de meningen in de jaren tachtig flink hadden verdeeld: de invoering van de nieuwe psalmberijming en -zangwijze, het verzet tegen de bouw van de eerste rooms-katholieke kerk sinds de zestiende eeuw en de strijd tussen de orangisten en de patriotten die in 1787 in Vlissingen een dieptepunt bereikte met de plundering van een aantal huizen van vooraanstaande patriotten.

De genadeslag voor Vlissingen kwam in 1795. Op 16 mei van dat jaar werd in Den Haag een verdrag gesloten tussen Nederland, toen de Bataafse Republiek geheten, en Frankrijk. Van de in totaal 23 artikelen van het verdrag handelden er maar liefst 12 over Vlissingen. En dat was niet bepaald op verzoek van de Vlissingers zelf. De Fransen wilden het gebruiksrecht op de haven en de mogelijkheid om er een garnizoen te vestigen. Vlissingen was voor hen de belangrijkste vooruitgeschoven post in de strijd tegen Engeland met als inzet de macht in Europa. Een van de kopstukken van de toenmalige revolutionaire regering van Frankrijk,

67 Van Druenen, *Vissers*, 537-541.

68 Ibidem, 567.

69 Mijnhardt, *Wetenschapsbevordering*, 31.

Oproer in Vlissingen in 1787. Gravure van Reinier Vinkeles, Rijksmuseum, Amsterdam.

het Comité de salut public, was Emanuel Joseph Sieyès. Hij zou in 1799 Napoleon Bonaparte in het zadel helpen en werd algemeen gezien als een van de belangrijkste sleutelfiguren van de Franse Revolutie. Sieyès was ook leider van de Franse delegatie in Den Haag en in die functie de geestelijk vader van het plan om Vlissingen een belangrijke rol te laten spelen in de defensieve en offensieve plannen van Frankrijk. Hij benadrukte al in maart 1795 het belang van de Schelde en de Vlissingse haven voor de toekomstige totale ondergang van Engeland. De afspraken met de Fransen leken op papier gunstig uit te pakken. De werkelijkheid was anders. Nog voordat het verdrag in mei 1795 werd getekend, had de stad kennis gemaakt met de manier waarop de Fransen wensten om te gaan met beloftes en onderlinge afspraken. En die was niet gunstig. De stad geraakte in sneltreinvaart overbevolkt door de inkwartiering van Franse troepen, de financiële reserves raakten uitgeput omdat Vlissingen voor een groot deel de manschappen moest onderhouden en de economie kwam volledig stil te liggen. Later zou deze situatie rampzalige vormen aannemen door de enorme verwoestingen in de stad als gevolg van de watersnood in 1808 en het Engelse bombardement in 1809. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen was toen al acht jaar in Middelburg gevestigd. De beslissing om te verhuizen was in dat licht gezien, een goede. Het bombardement zou waarschijnlijk de collectie hebben vernietigd en dat had zeker het einde van het Genootschap tot gevolg gehad.

Vlissingen: een ambigue stad

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat het bovenstaande betoog niet het primaire doel had om de inhoud van een gelegenheidstoespraak uit 1919 onderuit te halen. De aannames in deze tekst waren echter wel zeer geschikt om te dienen als vehikel voor het in kaart brengen van de demografische en culturele dynamiek in het zestiende-, zeventiende- en achttiende-eeuwse Vlissingen. Daarmee kon de stelling worden onderbouwd dat de oprichting van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen in 1769 in Vlissingen geen incident was, maar een implicatie van processen die al eeuwen aan de gang waren. Een van de oprichters van het Zeeuws Genootschap, David Henri Gallandat, stond daarbij model voor het type Vlissinger dat deze oprichting mogelijk maakte: afkomstig uit een niet onbemiddelde, calvinistische migrantenfamilie uit Frankrijk en Zwitserland, hoogopgeleid, sociaal betrokken en voorzien van een open vizier op politieke en culturele ontwikkelingen. Deze ambiguïteit was alom aanwezig in Vlissingen, zeker in de achttiende eeuw, niet in de laatste plaats in gang gezet door de ideeën van de Ver-

Franse oorlogsvloot in de haven van Vlissingen. Schilderij van Engel Hoogerheyden, Rijksmuseum, Amsterdam.

lichting. Een van de bronnen van deze ambiguïteit was de schijnbare tegenstelling tussen het calvinisme en de mentaliteit van de geïmmigreerde bevolkingsgroepen die hiervan de meest strenge varianten aanhing: de Vlamingen, de Walen en in iets mindere mate de Fransen. Een meer politiek gerichte ambiguïteit was aanwezig bij de Vlissingse predikant Jona Willem te Water: vanuit zijn geloof was hij aanhanger van het huis van Oranje, vanuit zijn verlichte ideeën sympathiseerde hij met de patriotten, hetgeen hem in de Franse tijd geen windeieren heeft gelegd.

Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen was geen lang leven beschoren in Vlissingen. Hoewel het wetenschappelijk gehalte van zijn activiteiten in woord en geschrift weinig te wensen overliet en de reikwijdte ervan consequent de Zeeuwse grenzen overschreed, bracht een groeiend geldgebrek de organisatie op het randje van het faillissement. Dat was gedeeltelijk te wijten aan het slechte financiële beleid (er was een eigen pand gekocht met geleend geld) en de onderlinge ruzies. Een ander, veel groter deel was toe te rekenen aan de economisch

deplorabele situatie waarin de stad Vlissingen terecht was gekomen onder invloed van de economische crisis en de inbeslagname van de stad in 1795 door de Fransen. In die zin kan de verhuizing in 1801 naar Middelburg als de redding van het Genootschap worden gezien. Daarmee had de secretaris in 1919 wel degelijk een punt. Of dit ook gold voor het wetenschappelijk gehalte kan in het midden worden gelaten. Het aantal publicaties nam wel af: in de eerste volle Middelburgse eeuw waren dat er in totaal 21: 9 tussen 1800 en 1850 en 12 daarna, tot 1900. Gemiddeld was dat 1 keer per 4,8 jaar, tegen 1 keer per 2,4 jaar in de Vlissingse tijd. De twintigste en de eenentwintigste eeuw maakten dat weer ruimschoots goed: in die periode verscheen er bijna jaarlijks een bundel.